проблеми методології

Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів

Анатолій Волинський,
аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Однією з базових складових визначення поняття політичного процесу, на якій акцентують увагу практично всі без винятку теоретики, що фахово досліджують політичні інститути й політичні процеси, є поняття політичного інтересу.

Політичний інтерес може мати дуже різні форми і різний зміст. І це природно для суспільств з плюралістичною структурою. Адже абсолютна моністичність суспільного політичного інтересу притаманна лише тоталітарним суспільствам, тоталітарним політичним системам, де монізм підтримується силовим впливом держави на суспільство, громадську думку й політичне життя соціуму в цілому. Причому, як свідчить історико-політичний досвід XX століття, силовий вплив, як правило, набуває жорстоких репресивних форм.

Плюралізм суспільних інтересів можна інтерпретувати принаймні у двох основних значеннях. З одного боку, це невичерпне розмаїття політичних настановлень та політичних пріоритетів усіх без винятку громадян, їх груп та об'єднань. Носіями так витлумаченого політичного інтересу виступають усі суб'єкти політичних відносин. Зрозуміло, що в цьому випадку політичний інтерес практично не піддається будь-якій класифікації, оскільки його джерелом виступає незліченна кількість членів суспільства та їх груп (маємо на увазі не лише інституйовані групи, які діють на кшталт, наприклад, політичних партій чи інших офіційно зареєстрованих громадських об'єднань у передбаченому законодавством порядку). З іншого боку, політичний інтерес можна описати в термінах загальних та сукупних політичних пріоритетів досить великих груп індивідів, які формуються навколо найвпливовіших у суспільстві політичних програм.

Таке розуміння політичного інтересу доволі часто критикують за його „уніфікаційний" чи „логістичний" характер. Воно, так би мовити, „підганяє" плюралістичність громадянського суспільства під певні

політичні кліше, коли замість відособлених одна від одної груп громадян формуються своєрідні „мега-блоки", котрі поступово перетворюються на автономні утворення, що функціонують за власними політичними правилами. Але, поряд з цим, не можна не помітити й значного теоретико-методологічного потенціалу такого підходу, оскільки завдяки йому отримуємо можливість певним чином класифікувати й систематизувати абсолютно хаотичну, випадкову та ситуаційну (на перший погляд) гаму політичних інтересів у суспільстві. Тому цілком виправданим є звернення до аналізу тих класифікаторів (чи критеріїв класифікації) щодо суспільних інтересів, які пропонуються в межах другого із згаданих підходів.

Видається цілком очевидним, що суспільні інтереси практично завжди пов'язуються з окремими політичними суб'єктами, які чи утримують державну владу в своїх руках, чи прагнуть її досягти, чи бодай мають можливості впливати на неї. Але на яких підставах той чи інший політичний інтерес взаємодіє з політичними суб'єктами і, зрештою, завдяки чому конкретні політичні інтереси часто цілком ототожнюються з політичними суб'єктами? Відповідь на це запитання видається принциповою з огляду на низку міркувань.

По-перше, проведення однозначної паралелі між політичними інтересами й політичними суб'єктами спричиняє невиправдане розширення кола політичних суб'єктів, адже в цьому випадку кількість політичних суб'єктів має не просто дорівнювати численним політичним інтересам (що в практиці політичної діяльності ніколи не спостерігається, і, очевидно, не може спостерігатися), але й перевищувати кількість членів суспільства, оскільки кожен громадянин має не один чітко визначений і артикульований політичний інтерес, а значно більшу кількість політичних настанов і пріоритетів, що формують складну гаму особистих політичних інтересів.

По-друге, якщо виходити з положення про безпосередній детерміністський зв'язок між політичним інтересом та діяльністю політичних суб'єктів, то тоді остання має змінюватися відповідно до змін суспільних інтересів, що робить доволі проблематичним будь-який дискурс щодо послідовності в політиці чи проведення якоїсь „політичної лінії".

Отже, маємо підстави звернутися до аналізу опосередковуючих механізмів, які й дозволяють суспільним політичним інтересам впливати на діяльність політичних суб'єктів, чи, якщо можна так сказати, визначати діяльність політичних суб'єктів.

Одним з таких механізмів є політична ідеологія. Як сукупність оформлених у певну доктрину положень, що виправдовують претензії тієї чи іншої групи осіб на державну владу, вона складає невід'ємну частину суспільної політичної свідомості, і тому вже на цьому початковому рівні не можна говорити про її аморфність. Тобто, по суті, вже від самого початку

проблеми методології

політична свідомість виступає структурованою. Ця первинна структуризація набуває свого виразу в поєднанні суспільного інтересу з тією чи іншою ідеологічною програмою.

До речі, про глибинний зв'язок політичної ідеології з суспільним інтересом говорить П. Шляхтун. Визначаючи поняття ідеології, він описує її не лише як будь-яку довільну систему ідей і поглядів, а тільки як таку, що виражає інтереси суспільних класів стосовно політики і процесу здійснення влади [1]. Такої ж думки дотримується й І. Дзюбко, для якого ідеологія завжди є однією з форм, що відбиває основні суспільні інтереси суб'єктів політики [2]. Аналогічне визначення політичної ідеології пропонує і Л. Моргунов. В його тлумаченні політична ідеологія завжди обумовлюється політичними інтересами тієї чи іншої соціальної групи (тієї чи іншої верстви суспільства) [3].

Інакше кажучи, між тим чи іншим політичним інтересом і діяльністю конкретних політичних суб'єктів практично завжди виникає третій елемент, яким і є ідеологія. І саме вона дозволяє згрупувати суспільні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій (як правило, ці дії носять системний характер і охоплюють усі сфери суспільного життя – економічну, політичну, соціальну, правову, культурну тощо) і, зрештою, перевести на рівень державної діяльності (коли політичні суб'єкти – носії цієї ідеології отримують реальну можливість реалізувати її в державницькій діяльності, насамперед в діяльності органів виконавчої і законодавчої влади). До речі, про таку „синтезуючу" роль ідеології стосовно суспільних політичних інтересів писав ще К. Мангейм [4].

Отже, окреслюючи первинний (суб'єктивний) політичний інтерес як сукупність бажань і настанов окремих громадян, їх груп чи об'єднань щодо участі в процесі управління суспільством, а також напрямів здійснення і характеру реалізації цього управління, можемо говорити, що він у значній кількості випадків включається в ширшу, ніж ідеологія, систему.

Проте в цьому сенсі варто чіткіше визначити деякі терміни, що нами вживаються. Перш за все, всі політичні інтереси можна розподілити на первинні і вторинні. Перші з них завжди мають суб'єктивний характер і формуються на індивідуальному рівні навіть тоді, коли йдеться про так звані аполітичні суб'єкти. (До слова, давньогрецьке поняття „ідіот" означає саме того, хто не переймається життям полісу, тобто політикою). Ці первинні політичні інтереси, як правило, мають форму преференцій і виражаються у вигляді оціночних позицій („цей політичний крок невдалий", „це політичне рішення позитивне") чи політичних бажань („слід було б вчинити так, а не інакше"). Звісно, вони є частиною політичної свідомості, але такої, яка ще не актуалізувала себе у будь-які політичні дії (політичні дії завжди пов'язані з практикою влади, насамперед державної).

На противагу цьому, вторинні політичні інтереси носять груповий

характер. Стосовно них можна цілком слушно застосувати визначення С. Рябова. Він однією з основних властивостей політичного інтересу вважає готовність та уміння громадян реалізовувати й захищати свої політичні свободи [5]. А тому ці властивості мають такі ознаки: а) інтегративність (формують більш-менш цілісну систему чи комплекс, що складається з кількох взаємопов'язаних чи близьких суб'єктивних політичних інтересів); б) артикульованість (для того, аби їх зрозуміли всі члени групи, вони мають бути чітко сформульовані і вербально виражені); в) практичність (передбачається не просто публічна актуалізація, але й практична реалізація, коли політична дійсність конституюється чи видозмінюється згідно з цими політичним інтересами).

По-друге, на відміну від політичних інтересів, які завжди органічно виростають з суспільного середовища і для того, аби бути втіленими у політичній практиці, мають пройти шлях від первинних до вторинних, ідеології можуть формуватися штучно, оскільки тут основна мета – інтеграція суспільних інтересів, їх оформлення у певну цілісну доктрину, яка б була спроможною охопити якомога ширшу і впливовішу частину сукупного суспільного інтересу. Творцем і реалізатором ідеології виступає не суспільство в цілому (розглянуте як сукупний громадянин, що є носієм усіх суспільних інтересів), а окремі групи (в такому сенсі ці групи можна позначити „партіями", тобто частинами – латинське „parts"), які прагнуть перетворити ідеологію „партії-частини" на ідеологію суспільства, встановити пряму асоціацію між інтересом партійним та інтересом суспільним.

На перший погляд може здатися, що ідеологія має справу винятково з вторинними політичними інтересами (адже вона завжди реалізується групою). Однак насправді специфіка взаємозв'язку ідеології з політичними інтересами полягає в тому, що вона діє не тільки на рівні груп, об'єднань громадян, але й на індивідуальному рівні (за умови належної політичної культури, під якою зараз розуміємо лише такий її аспект, як політична обізнаність і наявність мінімуму знань про основні сучасні політичні ідеології), оскільки первинні політичні інтереси можуть набувати оформленості, системності та практичної реалізації не тільки шляхом перетворення на вторинні суспільні інтереси, але й шляхом безпосереднього поєднання з тією чи іншою ідеологією. Щоби це краще пояснити, можна звернутися до такого прикладу. В реальному політичному житті дуже часто стаємо свідками того, що за ту чи іншу політичну партію (коли її діяльність пов'язана з певною і легко ідентифікованою політичною ідеологією) голосують не тільки її члени, але й інші громадяни, які є позапартійними або навіть членами інших партій (останній випадок окреслюється поняттям „стратегічного голосування").

Отже, виявлення специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів у тому чи іншому суспільстві стає гранично важливим з огляду

проблеми методології

на те, що такий аналіз дозволяє визначити безпосередні тенденції, які існують в суспільстві щодо подальшого розвитку політичної системи, самого суспільства, і, відповідно, визначення загальної державної політики. Понад те, як пишуть І. Кресіна та Є. Перегуда, чинник ідеологічної структуризації суспільних політичних інтересів фактично визначає рівень політичної стабільності, коли політичні ідеології дозволяють реалізовувати процес самоідентифікації політичних інтересів [6]. По суті, завдання аналізу ідеологічної структуризації політичних інтересів є важливим для будь-якого суспільства, для будь-якого політичного процесу. Але в умовах його неусталеності, коли рівень політичної і правової культури сягає лише мінімальних показників, а сама політика характеризується превалюванням конфліктних відносин над всіма іншими, вивчення феномена ідеологічної структуризації політичних інтересів стає якщо не найактуальнішим напрямком наукових досліджень в галузі політичної теорії, то принаймні одним з таких.

З суто теоретичної точки зору, явище ідеологічної структуризації як суспільства в цілому, так і окремих політичних інтересів, може бути висвітлено в двох аспектах. По-перше, як ступінь поширення ідеологічної системи (сукупність усіх наявних в суспільстві ідеологій) на все суспільство. І, по-друге, як ступінь ідентифікації громадянами своїх політичних інтересів з тією чи іншою ідеологією. В межах цієї статті розглянемо тільки другий із названих аспектів, оскільки перший стосується таких об'ємних питань, як політична культура та загальна політична структуризація суспільства.

Проте, перш ніж переходити до дослідження ідеологічної структуризації політичних інтересів українського суспільства, слід зробити кілька зауваг загального методологічного характеру. Перше з них стосується того, що навіть на теоретичному рівні ми далеко не завжди маємо змогу чітко встановити певну універсальну класифікаційну структуру, яка б охоплювала всі наявні політичні ідеології. Так, на думку Ф. Кирилюка, сучасний ідеологічний спектр конституюється з шести складових частин: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм та фашизм [7]. На відміну від цієї точки зору, російські дослідники В. Пугачов та А. Соловйов говорять лише про чотири типи ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм і фашизм) [8]. Тим часом К. Гаджієв поділяє весь ідеологічний спектр на п'ять ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і тоталітаризм [9]), але вважає, що реально конкурують нині лише три з них (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія).

Другий момент, на якому варто акцентувати увагу в контексті аналізу специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів в сучасному українському суспільстві, стосується того, що в політології описується поняттям „загальної трансформації ідеологічного дискурсу". Йдеться про

те, що практично всі без винятку традиційні ідеологічні програми та цінності зазнають певних змін та нової інтерпретації відповідно до зміни соціально-історичних та політико-правових умов життя. В цьому плані доволі показовим стає свідчення Л. фон Мізеса, який у праці „Лібералізм" (1927 р.) писав, що сучасний йому лібералізм вже не є класичним у тому сенсі, що він радше нагадує „політику торі чи соціалізм", але жодним чином не традиційну ліберальну доктрину [10]. Що ж до фактичних змін, які свідчать по змістові ідеологічні трансформації, то вони даються взнаки бодай у появі таких течій, як „неоконсерватизм", „неолібералізм" (у цьому плані прийнято говорити про трансформації в межах цих класичних ідеологій [11]), а також у змінах традиційних ідеологічних орієнтацій чи то в напрямку їх пом'якшення (це властиве комуністичній ідеології), чи в напрямку розширення (у цьому випадку можна послатися на зміни в соціал-демократичній ідеології; так, на думку В. Бебика, розвиткові сучасної соціал-демократії властиве включення до її базових положень таких цінностей, як правова держава, демократичний плюралізм, про що говориться, зокрема, в такому документі, як Франкфуртська декларація Соцінтерну 1951 року [12]).

Отже, говорячи про специфіку ідеологічної структуризації сучасного українського суспільства, не можна пояснювати її тільки винятковістю ситуації, в якій опинилась Україна (спадок тоталітаризму, трансформація політичної системи, низький рівень політичної культури громадян тощо). Адже сьогодні трансформуються не лише суспільства й держави, але й самі ідеології, які довго лишалися незмінними і справляли враження своєрідних „вічних істин" у політиці.

Досліджуючи ідеологічну структуризацію сучасного українського суспільства (та суспільно-політичних інтересів громадян України), можна йти двома шляхами: а) від окремих суспільних інтересів громадян та їх груп (найважливішими з них, на нашу думку, є, безумовно, політичні партії) до ідеологій; б) від існуючої класифікаційної моделі ідеологій до того, як вони представлені в сучасній Україні.

Звісно, перший шлях охоплює значно більший масив емпіричного матеріалу. Але в цьому й полягає його складність, оскільки формальний аналіз політичних програм окремих політичних партій може призвести до доволі несподіваних висновків (наприклад, до однієї й тієї ж групи ідеологій будемо змушені зарахувати партії, в назвах яких містяться посилання на прямо протилежні ідеології). Тому нині доцільніше звертатися до другого способу, коли, виходячи з традиційної чотиричленної класифікації ідеологій, можна спробувати з'ясувати, як усі вони представлені в Україні і які суспільні інтереси висловлюють.

Та навіть перше ознайомлення з політичними партіями, які репрезентовані в нашому парламенті (а відтак мають реальні важелі впливу на державотворчий та правотворчий процес), змушує визнати, що

проблеми методології

формально тільки дві з них можуть бути визначені як традиційно-ідеологічні. Маємо на увазі українських комуністів та соціал-демократів. Адже тільки у їхніх програмах є вагома ідеологічна складова, яка чітко пов'язує їх діяльність з конкретними системно визначеними суспільними інтересами (вітчизняні соціалісти, наприклад, настільки розпливчасто формулюють свої ідеологічні позиції, що їх не можна розглядати а ні як частину комуністичної, а ні як частину соціал-демократичної ідеологічної платформи). Причому і для комуністів, і для соціал-демократів характерне намагання представити власні ідеологічні програми як відображення не просто політичних інтересів окремих груп громадян, але як реалізацію загального суспільного інтересу, як своєрідний ідеологічний „шанс", який дається українському суспільству й державі [13]. У зв'язку з цим варто згадати, що В. Медведчук наголошував, що стратегічні інтереси його партії повністю збігаються з загальними суспільно-політичними інтересами, якими є побудова в Україні демократичної, правової, соціальної держави та сприяння розвиткові громадянського суспільства [14].

Що ж до інших політичних партій, які мають реальний вплив на процес реалізації державної влади, то їх не можна чітко співвіднести з жодною з існуючих на сьогодні ідеологій. У цьому сенсі досить згадати, що два найпотужніші суб'єкти парламентської діяльності отримали місця у Верховній Раді тільки завдяки передвиборчому блокуванню (блоки „Наша Україна" та „За єдину Україну!"). До речі, навіть побіжний аналіз програм обох блоків робить майже цілком марною спробу уявити ці дві політичні сили як складові елементи, що завершують ідеологічну структуризацію суспільства (тобто коли діяльність „Нашої України" співвідноситься з ліберальною ідеологією, а „За єдину Україну!" – з класичним консерватизмом). А це, в свою чергу, робить вкрай складним процес ідентифікації тих політичних суспільних інтересів, які представлені партіями, що утворили згадані блоки. Справді, в програмах партій, які увійшли до них, одночасно знаходимо посилання на політичні інтереси та політичні цінності, що традиційно асоціюються з такими різними ідеологічними програмами, як консерватизм, соціал-демократія, націоналізм і лібералізм.

Серед політичних партій, які утворюють поле реального державницького політикуму України (тобто впливають на формування і реалізацію державної влади) не знайдемо жодної класичної (в точному значенні цього терміна) консервативної чи ліберальної партії. Так, зокрема, за словами Л. Дунаєвої, зараз можна говорити лише про формування „партії ліберальної орієнтації, здатної стати суб'єктом партійної системи" [15]. Звісно, це не означає, що в суспільстві немає політичних інтересів, які асоціюються з діяльністю політичних сил такого спрямування. Більше того, звертаючись до основних принципів і цінностей консервативної ідеології, можна зазначити, що вони відображаються не

лише в діяльності багатьох вітчизняних політичних партій, але й мають широку соціальну базу. Наприклад, характерний для консерваторів наголос на таких цінностях, як сім'я і приватна власність, за даними останніх соціологічних опитувань, широко підтримується практично в усіх верствах.

Дещо складнішою, на нашу думку, є ситуація з ліберальною ідеологією. В цьому сенсі цілком виправданим видається пояснення специфіки розвитку ліберальної ідеології в Україні. Справа в тому, що вітчизняним лібералам майже завжди бракувало того, що можна окреслити поняттям „позитивної програми дій". Справді, маючи на початку 1990-х років важелі впливу на державну владу, українські ліберали „так нічого з нею і не зробили, а коли під ліберальними гаслами діяли зовсім інші політичні сили, то вони майже нічого не зробили, аби дистанціюватися від них чи не допустити подібного „використання" власної ідеології" [16].

Проте, в будь-якому випадку, незалежно від того, наскільки впливовими є політичні сили (насамперед політичні партії), які представляють в Україні згадані ідеологічні програми, можемо впевнено стверджувати, що ідеологічний чинник в структуризації суспільних політичних інтересів відіграє у вітчизняній політичній системі дедалі вагомішу роль. Це пояснюється поступовим підвищенням рівня політичної культури (чи підвищенням рівня участі в політичному житті країни), коли політичні інтереси, по-перше, виходять за межі локальних та індивідуальних і піднімаються до загальнодержавного рівня, а, по-друге, ці інтереси набувають системного характеру (громадяни, як суб'єкти політики, починають чітко усвідомлювати, що реалізація тих чи інших конкретних політичних інтересів можлива лише в межах певної комплексної ідеологічної програми).

Інакше кажучи, виходячи з аналізу ідеологічної структуризації українського суспільства, можемо говорити про існування чітко окреслених груп політичних інтересів (зараз не беремо до уваги специфічні політичні інтереси, пов'язані з приходом тієї чи іншої партії до влади і які, по суті, виступають умовою практичного втілення загальних політичних інтересів), які співвідносяться принаймні з чотирма ціннісними комплексами, а також основними принципами, що визначають, відповідно, комуністичну, соціал-демократичну, консервативну та ліберальну ідеологічні програми.

Отже, проаналізувавши ідеологічну структуризацію політичних інтересів в сучасному українському суспільстві та її вплив на політичний процес, можемо зробити **висновки**:

1. Крім суто традиційних функцій (їх перелік може варіюватися залежно від прихильності дослідника до певної школи політичної теорії), політична ідеологія дозволяє реалізовувати процеси структуризації суспільних інтересів. Це проявляється в тому, що суспільні інтереси, по-

проблеми методології

перше, акумулюються навколо певних політичних ідеологій, а, по-друге, набувають системності за рахунок свого співвіднесення з комплексною гамою суспільно-політичних цілей, представлених в конкретній ідеологічній програмі.

2. Важливість дослідження специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів пояснюється тим, що доволі часто просто неможливо вивчити весь спектр суспільних політичних інтересів (будь-які соціологічні моніторинги чи опитування завжди даватимуть дуже приблизні дані, які, до того ж, є хронологічно обмеженими). Тоді одним з найефективніших шляхів виявлення структури та змісту цих політичних інтересів є звернення до ідеологій, коли ті сегменти суспільства, що підтримують чи консолідуються з певною політичною ідеологією, розглядаються як носії певних політичних інтересів. Що, в свою чергу, дозволяє зробити висновок про домінування тих чи інших політичних інтересів у суспільстві (більше того, маючи соціологічні дані щодо прихильників різних ідеологічних програм, можемо робити висновок про характер розподілу політичних інтересів відповідно до різних регіонів країни, а також відповідно до вікового, майнового, соціального, професійного статусу громадян).

3. Аналіз стану ідеологій, представлених в політичному житті сучасної України, дозволяє висунути тезу, що головна різниця між ними полягає не стільки в цілях, які ними ставляться, скільки в тому: а) як зазначені цілі тлумачаться (в цьому плані надзвичайно цікаве порівняння поняття свободи в соціал-демократичній та ліберальній інтерпретації робить О. Чувардинський [17]); б) які методи пропонується застосувати для досягнення цих цілей. А це, в свою чергу, свідчить про специфіку співвідношення загальних та групових (індивідуальних) політичних інтересів. Тобто, якщо на загальносуспільному рівні засвідчуємо цілісність політичних інтересів, то на рівні безпосередньої реалізації політики та участі в політичному житті ці інтереси виявляються неузгодженими, а часто й такими, що повністю заперечують одні одних.

4. Рівень ідеологічної структуризації політичних інтересів прямо впливає на характер політичного процесу, оскільки сам політичний інтерес є не чим іншим, як постійним стимулом, що змушує політичних суб'єктів діяти та перетворює окремі й випадкові акти політичної активності на цілісний і, головне, цілеспрямований політичний процес. Тому політичний процес в стабільних демократичних державах (а також в країнах, де задекларовано намір розбудувати демократичну, правову, соціальну державу) завжди відбувається на основі ідеологічної структуризації окремих політичних інтересів, їх інтеграції на основі певної ідеології, діяльності державної влади відповідно до ідеологічних настанов тієї політичної сили (політичної партії), яка вважається носієм і виразником домінуючих в суспільстві політичних інтересів.

5. „Криза ідеологій" (цей термін стосовно перехідних політичних систем

і транзитивних суспільств вживають Д. Гончаров та І. Гоптарєва [18]) чи „ідеологічно-орієнтаційна криза" (доцільність використання цього поняття обґрунтовує М. Михальченко [19]), яку спостерігаємо в умовах реформування посттоталітарних держав, часто супроводжується розривом органічного зв'язку між суспільним інтересом та функціонуванням суб'єктів державної влади. В результаті цього суспільні інтереси не лише не отримують своєї структуризації, але й не доходять до рівня державної влади, яка виявляється ідеологічно невизначеною, а відтак її діяльність не може бути чітко окреслена як практична активність, спрямована на пріоритетну реалізацію конкретних суспільних інтересів громадян та їх груп. Дійсно, низька питома вага ідеологічної визначеності в діяльності багатьох парламентських сил (цей феномен був справедливим для України не тільки в минулому, але лишається актуальним і нині) не дозволяє чітко пов'язувати їх з тими чи іншими суспільними інтересами.

Література:

1. **Шляхтун П. П.** Політологія (теорія та історія політичної науки). К., 2002. С. 483.

2. Політологія (за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського). К., 1998. С. 333.

3. **Сморгунов Л. В., Семенов В. А.** Политология. СПб., 1996. С. 140.

4. **Манхейм К.** Идеология и утопия. М., 1992. Ч. 1. С. 182.

5. **Рябов С. Г.** Політологічна теорія держави. К., 1996. С. 212.

6. **Кресіна І., Перегуда Є.** До питання про доктринальні тенденції розвитку лівої опозиції в Україні // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 2002. Вип. 3. С. 106.

7. Політологія: історія та методологія. (За ред. Ф. М. Кирилюка). К., 2000. С. 413.

8. **Пугачев В. П., Соловьев А. И.** Введение в политологию. М., 1997. С. 293 – 303.

9. **Гаджиев К. С.** Политическая философия. М., 1999. С. 121.

10. **Мизес Л. фон.** Либерализм в классической традиции. М., 2001. С. 9.

11. **Панарин А. С.** Политология. М., 2001. С. 373.

12. **Бебик В.М.** Політологія: теорія, методологія, практика. К., 1997. С. 41.

13. **Медведчук В. В.** Соціал-демократичний вибір – історичний шанс для України. К., 2000. С. 36 – 38.

14. **Медведчук В. В.** СДПУ(о) і сучасні процеси державотворення в Україні // Вісник Академії правових наук України. №1 (24). 2001. С. 44.

15. **Дунаєва Л.** Тенденції та перспективи модернізації партійно-політичної сфери й утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. 2001. №5 (17). С. 153.

проблеми методології

16. **Медведчук В. В.** Роль і перспективи соціал-демократії в ідеологічному просторі сучасної України // Правова держава. К., 2001. Вип. 10. С. 564.

17. **Чувардинський О. Г.** „Аксіологічний трикутник" новітньої соціал-демократії: політико-правовий аналіз // Держава і право. К., 2001. Вип. 10. С. 501 – 504.

18. **Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б.** Введение в политическую науку. М., 1996. С. 182.

19. **Михальченко М.** Сутність і характеристики сучасної української політики // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 1999. С. 11.